

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan'ın Turizm Potansiyeli, Politikaları, Streatejileri ve Karşılıklı Turist Akışının Analizi

Dr. Samira Habibbayli
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü,
E-posta: samira.habibbayli@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0240-8814>

DOI: <https://doi.org/10.37847/tdtad.1467174>

Makale Gönderim Tarihi: 09.04.2024

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Kabul Tarihi: 28.05.2024

Özet

Amaç: Bu çalışma, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan'ın turizm kaynaklarını, potansiyelini, bu alanda yürütülen politikaları ve stratejileri inceleyerek, karşılıklı turist akışını, ikili ilişkilerdeki mevcut durumu analiz ederek ilgili alandaki işbirliğinin niteliğini, sorunları ve perspektifleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Yöntem: Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan ikincil araştırma yönteminden yararlanılarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Gürcistan'ın turizm kaynakları, potansiyelleri, mevcut durumu ve sorunları, karşılıklı turist akışı ve perspektifleri incelenmiştir. Bu kaynaklar kapsamında ülkelerin ulusal turizm politika ve stratejileri analiz edilmiştir. İncelenen belgeler bu ülkelerin turizm sektörüne ilişkin mevzuatları, devlet programları, potansiyel, hedef, durum, sorun ve istatistik analizlerini içermektedir. Bu veriler nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. Ayrıca, tarihsel, karşılaştırmalı analiz metoduna da baş vurulmuştur.

Bulgular: İkincil araştırma yöntemi kullanılarak elde edilen veriler incelenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ve Gürcistan'da turizm alanındaki çalışmalar, karşılıklı işbirliğinin mevcut durumu ve sorunları analiz edilmiştir. İlgili alandaki belirli yetersizlikler tespit edilmiştir.

Tartışma: Turizm, yumşak güç araçlarından biri olmakla devletlerin dış politikasını destekleyen önemli sektörlerdendir. Gerek Azerbaycan, gerekse de Gürcistan bu sektörün gücünü yeterince değerlendirmekte, gelişim ve kalkınması için politikalar ve stratejiler uygulamaktadır. Yapılan araştırma sonucunda sorunlar tespit edilmiş, Azerbaycanda turizm sektörünün, ilgili alandaki ikili ilişkilerin gelişimi amacıyla öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, turizm ilişkileri, doğal kaynaklar, tarihi eserler, turizm fuarları.

Analysis of the Tourism Potential, Policies, Strategies, and Mutual Tourist Flow Between the Republic of Azerbaijan and Georgia

Abstract

Objective: This study aims to examine the tourism resources, potential, policies, and strategies implemented by the Republic of Azerbaijan and Georgia, analyzing the mutual tourist flow, current status in bilateral relations, as well as uncovering the nature, issues, and perspectives of the relationships in the relevant field.

Method: Utilizing the secondary research method, which is a qualitative research method, this study investigates the tourism resources, potential, current status, and issues of

Azerbaijan and Georgia, as well as the mutual tourist flow and perspectives. Within this framework, the national tourism policies and strategies of the countries are analyzed. The examined documents include legislation related to the tourism sector of these countries, state programs, potential, goals, status, problems, and statistical analyses. These data are analyzed using the qualitative research method of document analysis technique. Additionally, a comparative analysis method is also employed.

Findings: Data obtained through the secondary research method were analyzed, and the tourism activities of the Republic of Azerbaijan and Georgia, current status, and issues of mutual cooperation were examined. Specific inadequacies in the relevant field were identified.

Discussion: Tourism is one of the soft power tools supporting the foreign policy of states and is an important area. Both Azerbaijan and Georgia are adequately leveraging the power of this field, implementing policies and strategies for its development and advancement. The research identified problems, and recommendations were made for the development of the tourism sector in Azerbaijan, aiming at the advancement of bilateral relations in the relevant field.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Georgia, tourism relations, natural resources, historical monuments, tourism fairs.

Giriş

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra iç politikanın yanı sıra dış politikanın da inşasına başlanmış, barışçıl bir çizgi benimsenmiştir. Bağımsız Azerbaycan Devleti'nin dış politikasının ana yönleri, hedefleri, ilkeleri ve temel özellikleri Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'yla tespit edilmiştir.(e-qanun.az) Bu ilkeler, dünya halklarıyla dostluk, barış ve huzur içinde yaşamak ve bu amaçla karşılıklı işbirliğinde bulunmak, diğer devletlerle evrensel olarak kabul görmüş uluslararası hukuk normları temelinde ilişkiler kurmak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası konumunu güçlendirmek, cumhuriyetin ekonomisini, bilim ve kültürü geliştirmek için bu ilişkileri etkin bir şekilde kullanmaktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel yönlerinden biri bölge devletleriyle kurulan karşılıklı faydalı ilişkilerdir. Bu açıdan komşu Gürcistan ayrı bir önem taşımaktadır. İki devlet arasındaki ilişkilerin jeopolitik ve jeoekonomik yönlerinin yanı sıra, ülkelerin ortak tarihi, Azerbaycan ve Gürcü halkları arasında bin yıllardır süregelen komşuluk ilişkileri, kültürel ve insani bağların derin kökleri, yaklaşık yarım milyon Azerbaycanlının (Borçalı Türkü) Gürcistan'da, on bir bine kadar Gürcü kökenli vatandaşın Azerbaycan'da yaşaması da oldukça önemlidir.(Qasımlı, Kəlbizadə, Musayeva ve Həbibbəyli, 2023) Bu etkenler de göz önünde bulundurularak Gürcistan'la kurulan ilişkilerde yumuşak güç araçları daha etkin olarak kullanılmaktadır.

Yumuşak güç, isteklerinin kültür, değerler, ekonomik çıkarlar ve fikirler aracılığıyla, sert güce başvurmadan başkalarına gönüllü olarak kabul ettirilmesidir. "Yumuşak güç" kavramı, yalnızca ülkelerin iç ve dış politikasında değil, yeni dünya düzeninin oluşumunda da önemli etkiye sahiptir. Yumuşak güç terimini uluslararası literatüre ilk kez getiren Joseph Nye'in ifadesiyle söylenecek olursa, yumuşak güç, "başkalarının seçimlerini şekillendirme yeteneğidir." (Nye, 2005)

Bir ülkenin yumuşak güç potansiyelini besleyen kaynaklar, tarihi, kültürü, siyasi değerleri, toplumsal özellikleri, eğitim seviyesi, gelenekleri, devlet organları, sivil toplum kuruluşları, uluslararası kamuoyunda gündem yaratabilme gücü vb. olarak gösterilebilir. (Akbaş ve Tuna, 2016)

Bu gücün etkin kullanımı başarılı ve dengeli iç ve dış politikayı teşvik eder. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti – Gürcistan ikili ilişkilerinin birçok alanlarında yumuşak güce başvurulmuştur. Bu alanların başında turizm gelmektedir. Bir çok araştırmalar teknolojik ve ekonomik gelişmelerin de desteğiyle turizmin modern dünyanın en hızlı gelişen sektörlerinden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan bağımsızlığına yeniden kavuşmuş Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan gerek yumuşak güç aracı bağlamında, gerekse de büyümekte olan sektörlerden biri olarak turizmin gelişimine, ikili ilişkilerde turizm alanındaki işbirliğine önem vermektedir. Azerbaycan ve Gürcistan önemli coğrafi konuma ve birçok doğal kaynağa sahiptir. Ülkelerin turizm potansiyeli turizm sektörünün dünya çapında başarı kazanmasına olanak tanımaktadır. Şayet etkin bir politika oluşturulursa ve stratejiler uygulanırsa mevcut potansiyel doğru bir şekilde değerlendirilebilir.

Bu açıdan Azerbaycan ve Gürcistan'ın belirlediği turizm politika ve stratejilerinin araştırılması, hedeflerin hangi düzeyde gerçekleştirildiğine dair analiz yapılması, konuyla ilgili öneriler sunulması çalışma hazırlanırken temel amaç olarak benimsenmiştir.

Hedefler arasında Azerbaycan'ın turizm politikalarının incelenerek eksiklerin belirlenmesi ve bu bağlamda uygun önerilerin sunulması da vardır.

Literatür taraması sonucunda ilgili alanda Azerbaycan Cumhuriyeti – Gürcistan ilişkilerini karşılaştırmalı analiz eden çalışmaların yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sebepten, makalenin turizm literatürüne katkı sağlayacağına umut edilmektedir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman analizi metodu kullanılmıştır. Elde edilen verilere uygun olarak Azerbaycan'da turizmin gelişimine yönelik öneriler sunulmuştur.

Azerbaycan ve Gürcistan'da Turizm: Mevcut Sorunlar

Turizm kelimesinin kökeni Latince'dir. Bu kelime dönme hareketi anlamı taşıyan "Tornus" kelimesinin türevi olan "Tour" kelimesinden alınmıştır. (Bayer, 1992) Turizme ilişkin tek bir tanım yoktur. İkamet alanının dışına çıkılarak yer değiştirilmesi, bu yer değiştirmenin en az bir gün süreyle olması ve para kazanma amacı dışında gerçekleştirilen seyahatler olması gerekliliği üzerinde yoğunlaşmıştır. (Çallı, 2015) M.B. Birjakov "Turizme Giriş" adlı eserinde "Turizm doğal, iklimsel, peyzaj, sosyo-kültürel, tarihi ve mimari, dini, arkeolojik ve diğer nesne ve olaylardan oluşur" diye yazmıştı. (Birjakov, 2007) Bu açıdan Güney Kafkasya'da turizmin gelişimi için bütün şartlar mevcuttur. Coğrafi konumu, yer yer el değmemiş, zengin coğrafyası, doğal kaynakları, temiz havası, sanatoryumları, antik tarihi, binyıllık kültürü ile Güney Kafkasya ülkeleri önemli turizm potansiyeline sahiptir. Bu nedenle Azerbaycan ve Gürcistan'ın turizmi ulusal bir öncelik haline getirmeleri olağandır.

Turizmin genelde gelişmekte olan ülkeler bakımından önemli bir gelir kaynağı olduğu söylenebilir. Ülkeler kalkınma için gerekli mali kaynaklar temin etmek, yeni iş alanları oluşturmak, milli gelirlerini artırmak için uluslararası turizmden pay almaya çalışmaktadırlar. (Güleryüz, 2021) Bu açıdan da değerlendirildiğinde turizm, bağımsızlığına yeniden kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan için cazip sektörlerden olmuştur.

Daha SSCB döneminde Güney Kafkasya'da bulunan bu iki ülke birlik çapında turist akımının yoğun olduğu bölgelerdi. Gerek doğal güzellikleri, gerekse tarihsel ve kültürel zenginlikleri bölgeyi turizm açısından cazip kılmaktaydı. Özellikle de Gürcistan'da bulunan Borjomi, Nabeghlavi gibi maden suları, Azerbaycan'ın Naftalan petrolü, Duzdağ tuz mağaraları, Sirab, Badamlı, İstisu gibi maden suları sağlık turizminin gelişmesinde büyük paya sahipti.

SSCB'nin çöküşünün ardından kriz yaşayan bölge ülkeleri Azerbaycan ve Gürcistan'da tüm sektörlerle birlikte turizm sektörü de durgunluk dönemine girmiştir. Turizmdeki düşüşün temel nedenleri aşağıdakiler olmuştur:

- Ekonominin çöküşünden kaynaklı nüfusun yaşam standartlarının son derece düşük olması;
- SSCB döneminde inşa edilen turizm altyapılarının eskimesi, bakımsız kalması ve modern gereksinimleri karşılayamayacak hale gelmesi;
- Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yönelik askeri saldırıları sonucunda toprakların %20'sinin işgal edilmesi ve bu topraklarda bulunan tarihi, mimari, turistik yapıların yerle bir edilmesi;
- Gürcistan topraklarının bir kısmında ayrılıkçıların "bağımsızlıklarını" ilan etmeleri sonucu devletin bu bölgelerle iletişiminin kopması s.

SSCB'nin çöküşüne yakın Ermenistan tarafından desteklenen ve finanse edilen Ermenilerin Karabağdaki ayrılıkçı eylemleri bölgede hayatı durma noktasına getirmiş, tüm sektörler gibi turizm de sekteye uğramıştı. Ermeniler insanların yanı sıra rekreasyon kaynaklarına da hunharca saldırmaktalardı. Nitekim, Bakü'de Karabağ'la ilgili ilk gösteriler Ermenilerin Şuşa çevresindeki Tophane Ormanı'nı, yüzyıllık ağaçları kesmesine itiraz olarak yapılmıştı. (Əzizova, 2021)

I Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi sonucunda bir takım devlet tesislerinin, işletmelerinin yanı sıra turizm altyapısının da gasp edildiği bilinmektedir. İşgalden kurtarılan Azerbaycan topraklarında 2 turistik tesis, 2 sanatoryum, 13 dünya çapında öneme sahip (6 mimari ve 7 arkeolojik), 292 ulusal öneme sahip (119 mimari ve 173 arkeolojik) ve 330 yerel öneme sahip (270 mimari, 22 arkeolojik anıt, 23 bahçe, park ve anıtsal yapılar, 15 dekoratif sanat örneği) tarihi ve kültürel anıtlar bulunmaktaydı (Cavid, 2020). İşgal döneminde Ermenistan'ın elinde tuttuğu Azerbaycan topraklarındaki kültürel mirası yok etme politikasının bir parçası da bu topraklarda kalan müzelerde saklanan eşsiz tarihi sergilerin, değerli sanat ve kültür örneklerinin yağmalanmasıydı. Resmi kurumların yayınladığı istatistiklere göre işgal altındaki topraklarda 40 binden fazla eserin yer aldığı 22 müze bulunmaktaydı. Bu müzelerden Azerbaycan halkının tarihine

ve kültürüne ilişkin değerli eşyalar, resim ve heykeller, dünyaca ünlü Azerbaycan halıları, kilimleri, Azerbaycan'ın görkemli şahsiyetlerinden hatıra kalan kişisel eşyalar ve diğer değerli parçalar yağmalanmıştır. Antik paralar, altın ve gümüş ürünler, nadir ve pahalı taşlar, halılar ve diğer el yapımı örnekler açısından zengin olan Kelbecer Tarih Müzesi, Şuşa'daki tarih müzeleri, dünyada ender bulunan Ağdam Ekmek Müzesi, Gubadlı Yerel Tarih Müzesi (3 binden fazla eser), Zengilan Yerel Tarih Müzesi (yaklaşık 6 bin eser), Taş Anıtlar Müzesi ve daha birçok müze işgalin ardından yerle bir edilmiştir. (Müşfiq, 2018)

İşgal döneminde Azerbaycan'ın orman alanlarının büyük bir kısmının bulunduğu Karabağ ve çevre illerinde adeta ağaç katliamı yaşanmıştır. Orman alanlarının büyük bir kısmı kesilerek pazarlanmıştır.

Öte yandan Ermenistan'ın saldırıları sonucu zorunlu göçmen durumuna düşmüş 1 milyonu aşkın insan ülkenin çeşitli bölgelerine göç etmiş, ağırlıklı olarak sanatoryumlara, otellere, turistik tesislere, kamp alanlarına, okul ve anaokulu binalarına ve yurtlara yerleşmek mecburiyetinde kalmışlardır. Dolayısıyla ülkenin birçok sanatoryumu, oteli, konaklama tesisi hizmet veremez hale gelmiştir.

II Karabağ savaşı sonucu kazanılmış zaferin ardından hızla Karabağ ve çevre illerde inşa ve imar çalışmaları başlatılmıştır. Bu alanda camilerin, anıtların, tarihi ve kültürel yapıların, heykellerin restorasyonu yapılmakta, ormanların onarılması amacıyla fideler dikilmektedir.

Sovyetler Birliği kapsamında turizm sektörü en çok gelişen birlik üyelerinden biri Gürcistan olmuştur. Daha o dönemde ülkenin güçlü turizm altyapısı oluşturulmuştu. Ülkenin Karadeniz kıyısında yerleşmesi, sağlık turizmiyle ilgili büyük potansiyelin mevcutluğu, daha yeşil coğrafyaya sahip olması bu gelişime objektif etki gösteren nedenlerdi. Turizmin gelişmesinin subjektif nedeni ise türk ve müslüman nüfusa sahip Azerbaycan'a yönelik ayrılıkçı tutumun aksine, Sovyet Devleti'nin hristiyan devletlerinin gelişimine daha fazla olanak tanınmasıydı.

Gürcistan da Azerbaycan Cumhuriyeti gibi bağımsızlığının ilk yıllarında her alanda krizle karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'da turizmin gerilemesine neden olan faktörlerin tamamı Gürcistan'da da mevcut olmuştur. Abhazlar, osetinler, acarlar ve ermeniler tarafından yapılan ayrılıkçı eylemler ve ayaklanmalar sonucu Gürcistan'ın turizm potansiyeli yüksek bölgelerinin devletle bağlantıları kopmuştur. Sonraki dönemde Acaristan üzerinde tam, Cavaheti üzerinde belirli kontrol sağlansa da, Abhazya ve Güney Osetya Rusya'nın da doğrudan müdahalesi sonucu tamamen kontrolden çıkmıştır.

Diğer postsovyet ülkelerinin de spesifik sorunlarından olan ekonomik durumun, milli refah düzeyinin oldukça düşük olması turizmin gelişimini olumsuz etkileyen diğer ana nedenlerdendi. Sektörün çökmesinin diğer bir sebebi, Azerbaycanda olduğu gibi, Gürcistan'da da turizm altyapısının eskimesi, tahrip olması, güncel koşullara ayak uyduramaması olmuştur.

Devletlerin bağımsızlığının yeniden sağlanmasından sonra turizm sektörü yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti ve Gürcistan arasındaki

ilişkiler çok yönlü olduğundan turizm alanında da yakın işbirliği kurulmuştur. Bu ilişkiler her geçen yıl artarak gelişmiştir. İstatistiksel sonuçlara bakıldığında karşılıklı turist akışında güçlü artış olduğu görülmüştür. Pandemi sürecinde turizm sektörü tüm dünyada olduğu gibi durma noktasına gelmiş, pandemi sonrası dönemde Azerbaycan'ın kara sınır kapılarını kapalı tutması sebebiyle eski yüksek rakamlara ulaşamamıştır.

Azerbaycan'ın Turizm Kaynakları

Ülkenin doğal yapısının bileşenleri (dağlar, çöküntüler vb.) onu turizm açısından çekici kılan nedenlerdendir. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan doğal yapısının zenginliği ve çeşitliliğiyle öne çıkan ülkelerdendir. Genel olarak Azerbaycan toprakları 2/3'ü dağlarla kaplıdır. Ülke topraklarının %31'i 200-1000 metre, %19,5'i 1000-2000 metre, 6,5 %2000-3000 metre rakım arasında, %1'i 3000 metrenin üzeri yükseklikte bulunmaktadır. (Büyük Kafkas Sıradağları, Küçük Kafkas Dağları, Taliş Dağları vb.) (Soltanova, 2015) Ormanlar ülke topraklarının %11'ini kaplamaktadır. Bu ormanlar çoğunlukla dağlara dağılmıştır. Büyük ve Küçük Kafkasya'nın 500-600 metreden 1800-2000 metreye kadar yamaçları ormanlarla, özellikle geniş yapraklı ormanlarla kaplıdır. Bölgenin dendroflorasında 4000'den fazla tür bulunmaktadır, onlardan 70'i bölgesel endemik türdür. (Əskərova ve Abdullayev, 2018)

İklim özellikleri yıl boyunca - yaz ve kış turizmine olanak sağlamaktadır. Azerbaycan'ın çoğu yerine ılıman iklim hakimdir. Bu iklim koşulları turizmin gelişmesini olumlu etkilemektedir.

Açık denizlere erişiminin olmamasına rağmen kuzeyden güneye 825 km mesafeye kadar uzanan Hazar kıyı şeridi Azerbaycan'da kıyı turizminin gelişimini mümkün kılmaktadır. (Hüseynova, 2021)

Azerbaycan iç sular bakımından zengindir. Yerüstü su rezervlerinde sıkıntı yaşanmakla birlikte, ülkede 250'ye yakın göl mevcuttur. Bu göller esas olarak Abşeron yarımadasında, Kür nehri boyunca uzanan şeritte, yaylalarda, Büyük ve Küçük Kafkas Dağları'nın yüksek kısmında bulunmaktadır. Azerbaycan'da rekreasyon açısından önemli olan az sayıda göl vardır ve bu göller küçüktür. Fakat Küçük Kafkasya'nın dağlarında bulunan Göy-göl, Maralgöl, Zeligöl ve diğerleri güzelliğiyle dünyayı büyülemekte, turistlerin ilgisini çekmektedir.

Spor ve turizm alanlarında ülkedeki Mingeçevir baraj gölünden fayda sağlanmaktadır. Burada kürek, yelken yarışları, balık avı gibi turistlerin ilgisini çeken aktiviteler organize edilmektedir. 2015 yılının Haziran ayında Bakü'de düzenlenen 1. Avrupa Spor Oyunları'nın kürek müsabakaları da Mingeçevir baraj gölünde yapılmıştı (azertag.az).

Ülkede çok sayıda nehir vardır ve bunların büyük kısmı, çok ta uzun olmayan dağ nehirleridir. Rolyef nedeniyle bölgede özel manzaralar, İlisu, Kateh, Afurca gibi şelaleler oluşmaktadır, bu da turistlerin ilgisini çeken etkenlerdendir (Soltanova, 2015).

Tüm bu rekreasyon kaynaklarının yanı sıra Azerbaycan'ın zengin tarihi ve kültürel mirası da onu turizm potansiyeli yüksek olan ülkelerden biri haline

getirmiştir. Arkeolojik, dini ve sivil yapıları, peyzaj mimarlığı anıtları, tarihi kentleri, müze, tiyatro, sergi salonları ve diğer sosyo-kültürel tesisleri, halk el sanatları, müziği, mutfığı, geleneksel kutlamaları ülkenin turistik değerini kat be kat artırmaktadır.

Azerbaycan'da Turizm Sektörünün Kalkındırılması Amacıyla Yapılan Yasal Düzenlemeler

1990'ların ortalarından itibaren ülkedeki sosyo-politik durumun istikrara kavuşması, diğer alanlarda olduğu gibi turizm alanında da belirli başarılar elde edilmesine olanak tanımıştır. Turizmin sürdürülebilir kalkınmasını sağlama amacı her şeyden önce ülkenin yüksek mevzuat düzenlemelerine yansımıştır. 1999 yılında Milli Meclis "Turizm Hakkında Yasa"yı kabul etmiş, 27 Temmuz 1999'da Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Turizm Yasasının Uygulanması Hakkında Kararname"yi imzalamıştır (Hüseynov ve Efendiyeva, 2007).

Turizm alanında ortaya çıkan sorunlar ve yönetim yapısı dikkate alınarak Gençlik ve Spor Bakanlığı, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın kararnamesi ile Gençlik, Spor ve Turizm Bakanlığı'na dönüştürülmüştür. Yeni bakanlık, turizm alanındaki mevcut durumdan çıkış yolu aramaya, Azerbaycan'ın küresel turizm pazarına entegrasyonu ve uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi konusunda aktif olarak çalışmaya başlamıştır. Gençlik, Spor ve Turizm Bakanlığı'nın kurulmasından sonra ana hedeflerden biri turizm konusunda uzmanlaşmış en büyük uluslararası kuruluş olan Dünya Turizm Örgütü'ne üye olmak olmuştur. Azerbaycan'ın turizm potansiyelinin dünyaya tanıtılması konusunda uluslararası düzeyde atılacak adımların en önemlisi bu sayılabilir. 25 Eylül 2001 tarihinde Güney Kore Cumhuriyeti'nin başkenti Seul'de düzenlenen Dünya Turizm Örgütü'nün (DTÖ) XIV Genel Kurulu'nda Azerbaycan Cumhuriyeti bu örgüte üye olarak kabul edilmiştir.

Hükümet Azerbaycan'da turizmin gelişmesine önem vermiştir. Nitekim bu alanda hazırlanan programlar buna kanıttır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 27 Ağustos 2002 tarihli 2002-2005 Turizmin Geliştirilmesi Devlet Programı, Azerbaycan Tatil Köyleri Devlet Programı (Şubat 2007) bu alandaki gelişime büyük ivme kazandırmıştır. Ülkede turizm sektörünün gelişimine gösterilen ilginin artması, devlet desteğinin güçlendirilmesi, Azerbaycan'ın uluslararası toplantılara, spor ve kültür etkinliklerine ev sahipliği yapması, turist ziyaretlerinin yoğunlaşması sebebinden turizm faaliyetinde bulunan işletmelerin sayısında artış gözlemlenmiştir. 2008 yılında turizm faaliyetinde bulunan işletme sayısı 2004 yılına göre 2,1 kattan fazla artmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen istatistikler, 2008 yılında turizm sektöründe çalışan kişilerin sayısının 2004 yılına göre 2,5 kat arttığını, bunun da bu sektörün diğer üretim sektörlerine göre daha karlı ve konforlu olmasından kaynaklandığını göstermektedir. Ülkede faaliyet gösteren turizm şirketi ve turist sayısındaki artışın bu alanda çalışan emekçi sayısına da doğrudan etki ettiği görülmektedir. Ancak bu sayının artması bu alanda verilen hizmetin kalitesinin de artacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü ülkede bu alanda ciddi bir personel eksikliği gözlemlenmiştir. Bu durum ülkede turizmin etkin gelişimine ciddi zarar vermiştir.

2010-2014 Turizmin Geliştirilmesi Devlet Programı (Nisan 2010), Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin 2009-2013 Kalkınması Devlet Programı, 2009-2018 Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Tatil Köylerinin Geliştirilmesi Devlet Programı (Şubat 2009) kararlarının onaylanması bu alanın gelişimini hızlandırmıştır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında tesislerin inşası ve imarı odaklı bir yaklaşıma sahip devlet programları uygulansa da, daha sonraki kalkınma programlarının sosyal odaklı olması gözlemlenmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde turizmin daha da geliştirilmesi ve turizm faaliyetleri için uygun koşulların oluşturulması ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, Azerbaycan'ın zengin coğrafyasının, doğal anıtların, tarihi, kültürel mirasın geniş çapta tanınmasını sağlamak amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 15 Şubat 2011 tarihli emriyle 2011 yılı "Turizm Yılı" ilan edilmiş ve buna uygun tedbirler uygulamaya konmuştur. Yasal altyapının oluşturulması turizm alanında olumlu değişikliklerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Aynı yıl Bakü'de birkaç marka otel inşa edilmiş, turizme yönelik bölgesel ve uluslararası konferanslar düzenlemiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı temelinde 2018 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Turizm Acentası'nın kurulması Azerbaycan Cumhuriyeti'nde turizmin gelişmesini teşvik etmiş ve Gürcistan dahil yabancı ülkelerle işbirliğinin güçlendirilmesini olumlu yönde etkilemiştir.

Acenta, turizm alanında devlet politikası oluşturulması ve uygulanmasından, bu alanda mevzuat düzenlemeleri yapılmasından, turizmin geliştirilmesi amacıyla uluslararası ve sivil toplum kuruluşları da dahil olmak üzere gerçek ve tüzel kişiler ile kuruluşlar arasında irtibat sağlanmasından, turistik alanların korunması ve bu alanların mevcut kullanımının iyileştirilmesinden, ulusal mutfak örneklerinin korunması ve tanıtılmasından ve b. sorumludur.

Kurum, turizm sektörünün tüm üyelerinin sürece dahil edilmesi, uzun vadeli kalkınmaya yönelik araştırma ve istatistiklerin geliştirilmesi, sözkonusu alanla ilgili devlet programları ve kalkınma konseptlerinin hazırlanması, turizm sektöründeki sorunların belirlenmesi için pazar araştırması yapılması amacıyla faaliyetlerini yürütmektedir (tourism.gov.az).

Bu amaçla 2018 yılı sonlarına doğru Azerbaycan'ın 6 ülkede, Ekim 2019'da ise Gürcistan'da turizm temsilciliği açılmıştır. Azerbaycan Devlet Turizm Acentası Başkanı Fuad Nağıyev'in Gürcistan'a ziyareti çerçevesinde, Tiflis'te "Azerbaycan. Travel" ziyaretçi merkezinin açılış töreni gerçekleşmiştir.

Gürcistan'ın Turizm Kaynakları

Gürcistan Sovyetler Birliği döneminde kapalı ülke konumu nedeniyle turizm olanaklarını yeterince kullanıma sunamamış, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu potansiyelini dünya genelinde tanıtma çabasına girmiştir (Tanıl, 2015).

Gürcistan toprakları dağlık olup üç bölgeye ayrılmaktadır. Ülkenin kuzeyindeki Kafkas Sıradağları, doğuya doğru yükselen ve derin vadilerle birbirinden ayrılan bir dizi paralel dağ silsilesinden meydana gelmiştir. Akarsu yönünden zengin

olan Gürcistan'da Kolhida Ovası'nı İnguri, Rioni ve Kodori nehirleri, Kartli Ovası'nı ise Kür Nehri ve kolları sulamaktadır (cografya.gen.tr).

Gürcistan'ın Karadeniz kıyılarında tipik kolşik flora yaygındır. "Kolşik flora" Kafkaslar'ın güneyindeki tarihi "Kolşid" ülkesine atfen bu ismi almıştır. Bu flora alemi muhtelif yapraklı ağaçlardan müteşekkil ve zengin bir alt formasyona sahip orman topluluğu şeklinde tanımlanmaktadır (Koday, Koday ve Karakuzulu, 2007).

Karadeniz kıyı şeridi, kış turizmine olanak sağlayan dağları, tarihi ve kültürel zenginlikleri, zengin termal su kaynakları ve kaplıcaları ile Gürcistan'ın önemli turizm potansiyeli bulunmaktadır. Kıyı turizmi, eko-turizm, tarih ve yerel kültür turizmi, kış-kayak turizmi, kumar turizmi ve kongre-fuar turizmi ülkenin esas turizm dallarıdır. Yerel nüfusun misafirperverliği, tarih ve yerel kültür, turizm açısından avantaj sağlamaktadır. Turistler tarafından dört mevsim ziyaret edilen ülke, başkent Tiflis'te ekim ayında düzenlenen Tiflisoba Festivali, canlı konserler, opera ve bale sahneleri, Nisan ayının ortalarına doğru Ortodoks Paskalyası kutlamaları nedeniyle daha cazip rotaya dönüşmektedir (tbilisi.gov.ge).

Gürcistan'ın Turizm Sektörünün Gelişmesi İçin Yapılan Yasal Düzenlemeler, Sektörün Hızlı Yükselişi

Gürcistan'da turizm sektörü 90'lı yılların ortalarından itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu süreç Gül Devrimi sonrası daha da hızlanmıştır. Bu kadar hızlı gelişmenin çeşitli nedenlerini sıralamak mümkündür. İlk olarak Gül Devrimi'nden sonra Gürcistan'da kapsamlı bir ekonomik ve siyasi reform dönemi başlamış, ülkenin kapıları yabancı ülkelere açılmış, kalkınmaya katkı sağlamak amacıyla ülkede İngilizce öğrenilmesi için özel projeler hayata geçirilmiştir. Turizm sektörünün rahatlatılması ve Rus dilinin hakimiyetine son verilmesi, vize verilmesinin basitleştirilmesi, e-vize kullanımı, 94 ülkeye vizesiz rejim uygulaması ve bürokratik engellerin aşılması, ülkeye olan ilginin artmasına neden olmuştur. Gürcistan'ın Avrupa Birliği'ne adaylığının ardından turizm alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Dünya Bankası tarafından Gürcistan turizmine 2,4 milyar dolardan fazla yatırım yapılmıştır. Bu amaçla 11 proje hayata geçirilmiş ve ya devam etmektedir. 2020 yılında turizme yatırım yapmak üzere iki proje uygulamaya konmuştur. Bunlardan biri 2017 yılından başlayarak uygulanmış ve maliyeti 75 milyon dolar olmuş Samtskhe-Cavaheti ve Msheta-Mtianeti bölgeleri'de turizmin gelişmesini desteklemek amacıyla kamusal ve tarihi eserlerin restorasyonu, konut ve idari binaların cephelerinin onarılması, yol altyapısının yeniden inşası, kültürel ve doğal mirasın korunmasının iyileştirilmesini öngören 3. Bölge Kalkınma projesi olmuştur. Diğerisi ise 2016 yılında yapımına başlanmış ve İmereti bölgesinin turizm altyapısının iyileştirilmesini ve Vani Müzesi-Arkeolojik Koruma Alanı'nın restorasyonunu kapsayan 11,25 milyon dolar maliyetli 2. Bölge Kalkınma Projesi'ne ek mali kaynak ayrılmasıdır.

Gürcistan'ın turizm potansiyeli dünyanın önde gelen medya kuruluşları tarafından tanıtılmıştır. Örneğin prestijli SNN televizyonu, önde gelen basın kuruluşlarından biri olan "Gürcistan'ı ziyaret etmek için 9 neden", New York Times gazetesi "Dünyada ziyaret edilecek 52 yerden biri", National Geographics "Avrupa'nın en iyi turistik turları" gibi program ve röportajlar yayınlamıştır. Bütün bunlar

Gürcistan'da turizmin objektif ve subjektif nedenlerle hızla gelişmesinin ana nedenleri olarak değerlendirilebilir.

Gürcistan, 2009-2013 yılları arasında turizm sektöründe dünyanın en hızlı büyüyen ülkeleri arasında ilk sıralarda yer almıştır.

Turizmin geliştirilmesi amacıyla 2015 yılında Gürcistan'ın 2025 Turizm Vizyonu Devlet Programı kabul edilmiştir. Programda turizmi geliştirilmesi ve komşu ülkelerin ötesinde uluslararası talebin teşvik edilmesi amacıyla yapılması gereken çalışmalar şu şekilde belirlenmiştir:

- Büyük dış pazarlardan makul ve uygun fiyatlı hava ulaşımının artırılması;
- Ülke çapında en büyük turizm gelişme potansiyelinin bulunduğu alanlarda, özellikle kırsal kesimlerde, yüksek kalitede hizmet verilmesi;
- Ülkenin doğal güzelliklere sahip bölgelerine erişimi kolaylaştırmak amacıyla altyapı ve yol iyileştirme çalışmalarının yapılması;
- Hizmet sektörünün iyileştirilmesi için gerekli becerileri kazanmaları amacıyla Gürcülerin eğitim fırsatlarının genişletilmesi;
- Turizmle ilgili üst yapının iyileştirilme ve modernleştirilmesi (oteller, restoranlar, müzeler, özellikle kıyı ve kırsal bölgelerdeki kongre alanları vb.);
- Veri toplama ve analizinin, pazar araştırmasının ve pazarlama çabalarının genişletilmesi;
- Turizm ürünü geliştirme ve pazarlama için daha güçlü kamu/özel sektör ortaklıklarının oluşturulması ve b.

Turizmin ve turizm endüstrisinin geliştirilmesine yönelik vergi kuralları hem devleti hem de yerel iş adamlarını tam anlamıyla tatmin etmektedir. Çünkü elektronik yönetim sisteminde rüşvet, kayıt dışı ekonomi ve diğer olumsuz durumlara izin verilmemektedir. Kumarhanelerde bile hukukun üstünlüğü birinci önceliklidir.

Temiz çevrenin yanı sıra hizmet sektöründeki nazik yaklaşım ve sanatın bu alana profesyonel düzeyde entegre edilmesi de turizmin gelişimine katkı sağlamıştır. Tiflis, Kutaisi, Bakuriani, Zugdudi, Rustavi, Batum, Gori, hatta küçük ilçelerin bile tiyatro toplulukları, müzik ve dans grupları turizmin hizmetindedir.

Yerel hava taşımacılığı sektöründe yönetim değişikliği, ülkede düşük bütçeli havayollarının faaliyet göstermesi için imkan sağlanması da bir başka olumlu adımlardandır. Burada casino ağundan başlayarak ülkede esrarın serebest kullanım hakkının sağlanmasına kadar bir çok alanlarda girişimler yapılmıştır. Yani bu sektörü fazlasıyla liberalleştirerek ülkeye turist akışı sağlanabilmiştir.

Statistik verilere bakıldığında 1995 yılında Gürcistan'a gelen turist sayısı 100 bin kişiyi bile bulmazken, 2019 yılı istatistik raporuna göre bu ülkeyi ziyaret eden turist sayısı 7.73 milyon olmuştur. 1997 yılında Gürcistan'da 75 milyon dolar olan turizm geliri gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde 2,1'i iken, 2019'da bu rakam 3,55 milyar dolar olarak açıklanmıştır ki, bu da Gürcistan'ın gayri safi yurtiçi hasılanın yaklaşık

yüzde 20'sine tekabül etmiştir. Post-pandemi sürecinde hızlı onarım çalışmaları yapılmış, turizm sektöründe eski yüksek rakamlara ulaşılmıştır.

İkili Turizm İşbirliğinin Yasal Çerçevesinin Oluşturulması

Her iki ülkenin devlet bağımsızlığının yeniden sağlanmasının ardından her alanda karşılıklı yarar sağlayan işbirliğinin oluşturulmasına çaba gösterilmiştir. Bu durum turizm alanında da kendini belli etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan arasında turizm alanında yakın işbirliği kurulmuştur. 3 Şubat 1993 tarihinde ülkeler arasında vizesiz seyahat, vizelerin karşılıklı tanınmasına ilişkin sözleşmeler, turizm alanında işbirliğine ilişkin mutabakat zaptının imzalanması ile iki ülke arasında turizm alanında yasal altyapı oluşturulmuştur. Söz konusu tarihte imzalanan 26 maddelik "Dostluk, işbirliği ve karşılıklı güvenliğe ilişkin" anlaşmanın 15. maddesi, turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesi ve tecrübe alışverişinin sağlanmasını öngörmekteydi. (Bağirova, Həmidova ve Əliyeva, 2013) O dönemde her iki devletin siyasi ve ekonomik durumu turizmin gelişmesine olanak tanımasa bile ilişkilerin güçlendirilmesi için bazı çalışmalar yapılmıştı. 18 Kasım 1998 tarihinde Bakü'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ile Gürcistan Yürütme Kurumu arasında turizm alanında işbirliğine ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Bu 12 maddelik anlaşmada ziyaretçi değişiminin yoğunlaştırılması, sınır geçiş noktalarındaki idari prosedürlerin basitleştirilmesi, otel ve diğer turistik tesislerin inşasında karşılıklı yardım, turizm acentelerinin açılmasında karşılıklı destek, kara ve hava bağlantılarının iyileştirilmesi vb. amaçlanmaktaydı. (Shiriyev ve Kakachia, 2013)

Gürcistan-Azerbaycan Hükümetlerarası Ekonomik İşbirliği Komisyonu'nun 11 Haziran 2004 tarihinde Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te gerçekleştirilen ilk toplantısında imzalanan protokolün 7. maddesi turizm alanında yürütülecek işbirliğinin güçlendirilmesi ve geliştirilmesine yönelik çalışmalara ayrılmıştır. Protokole göre, Gürcistan ve Azerbaycan'ın turizm olanakları hakkında bilgi ve tanıtım materyallerinin paylaşılması, her iki ülkede düzenlenen turizm sergi ve fuarlarına, dünya çapındaki uluslararası ve bölgesel turizm organizasyonlarına katılarak turizm alanında işbirliğinin etkinleştirilmesi, özellikle "Büyük İpek Yolu" uluslararası projesinin Dünya Turizm Örgütü çerçevesinde işbirliğinin optimizasyonu, Gürcistan-Azerbaycan turist mübadelesinin analizi, iki ülke arasında turizm işbirliği perspektiflerinin belirlenmesi, sağlık turizmde kar sağlayacak sistemin oluşturulması, sanatoryumların ve tatil tesislerinin faaliyeti, turizm alanının temelini ve altyapısının geliştirilmesi amacıyla yabancı yatırımların çekilmesi, otellerin, diğer turizm tesislerinin standardizasyonu ve sertifikasyonuna dair deneyim ve ilgili bilgi alışverişinin uygulanması, turizm personelinin eğitimi konusunda işbirliğinin geliştirilmesi, yabancı organize turist alımı alanında ortak bir turizm ürününün oluşturularak uluslararası piyasaya sürülmesi öngörülmüştür.

Sonraki dönemde karşılıklı ziyaretlerin sıklaşması ikili ilişkilerin gelişmesine olumlu etki etmiştir. Örneğin, Gürcistan Ulusal Turizm İdaresi Başkanı Giorgi Çogovadze başkanlığındaki bir heyet, Azerbaycan ile Gürcistan arasında turizm alanında işbirliği ilişkilerini genişletmek ve ikili görüşmelerde bulunmak amacıyla 6-9 Eylül 2015 tarihleri arasında Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret kapsamında Kültür

ve Turizm Bakanlığı'nda ikili görüşmeler gerçekleştirilmiş, Azerbaycan Turizm Derneği ve Azerbaycan Kongreler Bürosu, Haydar Aliyev Merkezi, Şirvanşahlar Saray Külliyesi, Halı Müzesi, Kız Kalesi ve Kobustan Milli Tarihi Sanat Rezervi ziyaret edilmiştir (tourism.gov.az).

Haziran 2017'de komşu ülkeyi ziyaret eden Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanı Ebüllfez Garayev, Gürcistan Ekonomi ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakanı Giorgi Gakharia başkanlığındaki heyetle görüşmüştür. Toplantıda, ülkeler arasında turizm sektöründe ikili işbirliği konuları ele alınmış ve bu alandaki ilişkilerin gelecekte daha da genişletilmesi için ortak çalışmalar yapılması konusunda fikir alışverişinde bulunulmuştur. Giorgi Gakharia, bu alanda Azerbaycan'daki yenilikleri takip ettiğini belirterek, ülkenin turizm potansiyalinin geniş olduğunun altını çizmiştir. Gürcistan'da uygulanan projeler hakkında bilgi veren bakan, dağ kayağı, sağlık ve termal turizmin geliştirilmesinden bahsetmiştir. Toplantıda ülkeler arasında turizm alanında ortak turizm ürünlerinin hazırlanması, turizm firmaları arasındaki işbirliklerinin genişletilmesi ve karşılıklı tecrübe alışverişi konusunda anlaşmaya varılmıştır (tourism.gov.az).

Azerbaycan Devlet Turizm Acentası Başkanı Fuad Nağıyev ile Gürcistan Ulusal Turizm İdaresi Başkanı Mariam Kvrivişvili arasında 2019 yılında Tiflis'te düzenlenen toplantıda, iki ülke arasında turizm alanında iş birliği, ortak turizm organizasyonu gibi konular ele alınmış, gezilerinin yanı sıra sergilerde ortak stantların sergilenmesi de görüşülmüş ve ön anlaşmaya varılmıştır (tourism.gov.az).

26 Ocak 2022 tarihinde Azerbaycan Devlet Turizm Acentası ile Gürcistan Ekonomi ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakanlığı arasında Gürcistan'ın Tiflis kentinde turizm ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik bir iş toplantısı gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan'a belirli süreli ortak turlar ve ürünlerin yanı sıra hedef pazarlar, ortak pazarlama tartışılarak bir propaganda kampanyası yürütülmesinin ve iki ülke turizm endüstrisi üyelerinin bu alanda ortak faaliyet göstermesinin gerekliliği vurgulanmış, turizm ve sivil havacılık alanında işbirliğinin öncelikli yönleri, pandemi sonrası dönemde turizmin restorasyonu ve geliştirilmesi konularında görüş alışverişinde bulunulmuştur.

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan ikincil araştırma yönteminden yararlanılarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Gürcistan'ın turizm kaynakları, potansiyelleri, mevcut durumu ve sorunları, karşılıklı turist akışı ve perspektifleri incelenmiştir. Bu kaynaklar kapsamında ülkelerin ulusal turizm politika ve stratejileri analiz edilmiştir. İncelenen belgeler bu ülkelerin turizm sektörüne ilişkin mevzuatını, devlet programlarını potansiyel, hedef, durum, sorun ve istatistik analizlerini içermektedir. Bu veriler nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. Ayrıca, karşılaştırmalı, betimleyici, istatistiksel, süreç ve fark analizi metotlarına da baş vurulmuştur. Çalışma kapsamında geçerlilik ve güvenilirliğin sağlanması amacıyla analiz edilen dokümanların orijinalliği kontrol edilmiş ve resmi kurumlar tarafından yayınlanan belgeler ve veriler incelenmiştir. İncelenen belgeler ve resmi kurumlara ait internet kaynakları şunlardır: Azerbaycan

Cumhuriyeti'nin Anayasası, Turizm Hakkında Yasa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Turizm Yasası'nın Uygulanması Hakkında Kararname, 2002-2005 Turizmin Geliştirilmesi Devlet Programı, 2010-2014 Turizmin Geliştirilmesi Devlet Programı (Nisan 2010), Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin 2009-2013 Kalkınması Devlet Programı, 2009-2018 Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Tatil Köylerinin Geliştirilmesi Devlet Programı (Şubat 2009), Gürcistan 2025 Turizm Stratejisi, Ülkeler Arasında Vizesiz Seyahat, Vizelerin Karşılıklı Tanınmasına İlişkin 3 Şubat 1993 tarihli sözleşmeler, Turizm Alanında İşbirliği Mutabakat Zaptı, Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Sözleşmesi (e-qanun.az, azertag.az, tourism.gov.az, gnta.ge, geostat.ge.veb).

Bulgular

İkincil araştırma yöntemi kullanılarak elde edilen veriler analiz edilmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Gürcistan'ın turizm alanındaki çalışmaları, karşılıklı işbirliğinin mevcut durumu ve sorunları incelenmiştir. İlgili alandaki belirli yetersizlikler tespit edilmiştir.

Ülkelerin bağımsızlıklarının güçlenmesi, siyasi durumlarının istikrara kavuşması ve ekonomik durumlarının iyileşmesiyle birlikte turizm ilişkileri de gelişme yoluna girmiştir. İstatistiksel raporlara bakıldığında karşılıklı turist akışının pandemi dönemine kadar arttığını gözlemek mümkündür. Pandemi sonrası dönemde önceki yıllardaki yüksek rakamlara ulaşamamıştır. Bunun temel sebebi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kara yolu sınır kapılarını kapalı tutmasıdır.

Ayrıntılı incelendiğinde, 2002 yılında Gürcistan'dan Azerbaycan'a gelen turist sayısının 252 bin 317 kişi olduğu görülmektedir. Bu sayı 2003 yılında 209 bin 692, 2004 yılında 405 bin 500, 2005 yılında 396 bin 391, 2006 yılında 386 bin 180, 2007 yılında 403 bin 677 kişiye ulaşmıştır. 2008 yılında Gürcistan'dan Azerbaycan'a gelen turist sayısında ciddi artış gözlenmiştir. Şöyle ki, o yıl Azerbaycan'ı ziyaret eden Gürcistan vatandaşlarının sayısı 607 bin 875 olmuştur. 2009-2011 yılları arası turist sayısı yılda yaklaşık 500 bin kişiye ulaşmıştır. 2012-2013 yıllarında turist sayısında önemli bir artış gözlemlenmiş, sırasıyla 763 bin 251 kişi ve 810 bin 390 kişi olarak hesaplanmıştır.

Tablo 1. Yıllar Bazında Turist Akışı

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Azerbaycan'dan Gürcistan'a (kişi)	358 600	385 400	358 600	433 900	474 900	508 800	98 300	27 600	51 000	66 600
Gürcistan'dan Azerbaycan'a (kişi)	699 532	571 648	506 110	537 710	610 124	725 465	184 228	62 666	82 225	104 500

Tablo 1'den anlaşıldığı üzere, Azerbaycan'ı 2014 yılında 699 bin 532 kişi, 2015 yılında 571 bin 648 kişi, 2016 yılında 506 bin 110 kişi, 2017 yılında 537 bin 710 kişi, 2018 yılında ise 610 bin 124 kişi ziyaret etmiştir. 2019 yılına ait istatistiksel verilere bakıldığında Azerbaycan'a gelen Gürcistan vatandaşlarının sayısının 725 bin 465 kişi olduğu görülmektedir.

Hiç şüphe yok ki, turizm, koronavirüs salgınından en olumsuz etkilenen alanların başında yer almıştır. Sınırların kapatılması ve sıkı karantina koşulları

nedeniyle turizm durma noktasına gelmiştir. Pandeminin birinci yılında - 2020-de Azerbaycan'ı ziyaret eden Gürcistan vatandaşlarının sayısı 184 bin 228 olmuştur. Bu düşüş artarak devam etmiş, 2021 yılında 62 bin 666 kişiye kadar gerilemiştir. 2022 yılında 82 bin 225 kişi, 2023 yılında 104 bin 500 Gürcistan vatandaşı Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir. İncelenen yıllarda en yüksek gösterge 2013 yılında kaydedilmiştir.

Gürcistan Azerbaycan vatandaşlarının ilgisini daha fazla çekmektedir. Bunun bir nedeni daha önce de belirtildiği üzere Gürcistan'da turizmin hızla gelişmesiyle ilgilidir. Bir diğer sebep ise Azerbaycanlıların Borçalı'da yaşayan akrabalarını ziyaret etmek için bu ülkeyi sık sık ziyaret etmeleridir. Gürcistan'ın tarihi Borçalı bölgesinin (şimdiki Kvemo-Kartlı bölgesi) tarihsel olarak Azerbaycanlıların yerleşim alanı olduğu bilinmektedir. 2014 nüfus sayımı sonuçlarına göre Gürcistan'da 223 bin 82 Azerbaycanlı yaşamaktadır. Gayri resmi kaynaklara göre Azerbaycanlıların sayısı yaklaşık 500 bin civarındadır. Bu faktör Azerbaycan vatandaşlarının Gürcistan'a akışının temel nedenlerinden biridir. Üçüncü sebep ise Azerbaycan vatandaşlarının Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni ziyaret etmek amacıyla Gürcistan'ı transit olarak kullanmalarındadır.

Analiz edilen sonuçlara dayanarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan arasındaki turizm ilişkilerinin her geçen yıl artarak geliştiğini, karşılıklı turist akışlarının artan çizgide ilerlediğini söylemek mümkündür.

Turizm alanında yakın iş birliğinin yanı sıra iki ülke rakip olarak da değerlendirilebilir. Gürcistan turizminin Azerbaycan'dan daha gelişmiş olduğu aşikardır. 2018 yılı istatistiklerine dayalı karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında, manzara daha net anlaşılmaktadır. Gürcistan Merkez Bankası'nın verilerine göre 2018 yılında bu ülkenin dış turizmden elde ettiği gelir 3,3 milyar dolara yakın olmuştur. Bu da Azerbaycan'ın turizmden elde ettiği menfaatten 600 milyon dolar, yani %23 fazla demektir. 2018 yılında Azerbaycan'da dış turizmden elde edilen gelirler 350 milyon dolar azalırken, Gürcistan'da 500 milyon doların üzerinde artış kaydedilmiştir. Azerbaycan'a gelen turist sayısında bir önceki yıla göre %6 artış yaşansa da turizm gelirleri %13 azalmıştır. Gürcistan'da turist sayısı %10, turizm gelirleri ise %18 artmıştır. Bir diğer gerçek şu ki, Azerbaycan'a gelen turistler nüfusun %25'ini oluşturmasına karşılık Gürcistan'a gelen turist sayısı ülke nüfusunun %120'sinden fazla olmuştur.

Tablo 2. Yıllar Bazında Gürcistan'ı Ziyaret Eden Yabancıların Sayısı (Kişi)

2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
5 004 331	5 255 999	5 392 816	6 482 830	7 203 350	9 357 964	1 747 110	1 881 271	5 426 903	7 072 220

Tablo 2'de de görüldüğü gibi Gürcistan her geçen yıl daha fazla yabancı ziyaretçinin ilgisini çekmektedir. Pandemi döneminde tüm dünyada olduğu gibi bu ülkede de turizm sekteye uğramış, fakat post-pandemi dönemde hızlı toparlanma yaşanmış, 2023 yılında önceki yılların rekoru bile kırılmıştır.

Gürcistan'da turizmin hızlı gelişmesinin nedenleri:

- Başarılı bir turizm politikasının uygulanması;

- Yabancı devletlerden ve uluslararası kuruluşlardan mali destek;
- Turizm sektörünün gelişimine daha erken bir başlangıç;
- Kitle turizminin ve bütçe turizminin geliştirilmesine daha fazla yatırım yapılması;
- Zengin doğanın ve doğal kaynakların etkin kullanımı;
- Tarihi Hristiyan mimari anıtlarının varlığı;
- Ülkeye girişin kolaylaştırılması, yani, vizesiz rejimin ve kolay vize sisteminin Azerbaycan'dakinden daha erken getirilmesi;
- Eğlence turizminin geliştirilmesine yatırım yapılması;
- Gürcistan'ın uluslararası medya aracılığıyla tanıtılması;
- Direkt uçuşların mevcudiyeti.

Azerbaycan'ın ekoturizm, tarih, spor ve sağlık turizmi alanlarında turizm potansiyeli oldukça yüksektir. Azerbaycan'da turizmin gelişmesi adına takdire şayan adımlar atılmış, büyük ölçekli projeler hayata geçirilmiştir. Devlet çapında organize edilen çeşitli spor ve kültür etkinliklerinin, medeniyetlerarası diyalog forumlarının, Eurovision Şarkı Yarışması, I Avrupa Oyunları, Avrupa Futbol Şampiyonası'nın çeyrek finali gibi global yarışmalarının turizmin gelişimine büyük katkısı olmuştur.

Tablo 3. Yıllar Bazında Azerbaycan'ı Ziyaret Eden Yabancıların Sayısı (Kişi)

2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
358 600	385 400	358 600	433 900	2 849 581	3 170 373	795 722	791 751	1 602 600	2 086 648

Tablo 3'ten de görüldüğü üzere pandemi dönemine kadar ülkeyi ziyaret eden ziyaretçilerin sayısında hızlı artım gözlemlenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi devletin global etkinlikleri organize etmek için harcadığı büyük çabanın bu konuda olağanüstü payı olmuştur. Pandemi döneminde bu alanın gelişimi durmuşsa da, pandemi sonrası dönemde gelişmeyi hedefleyen çalışmalar yapılmıştır. Birçok ülkede Azerbaycan'ın turizm yemciliklerinin açılması, vizesiz giriş, kolay vize rejimlerinin uygulanması, yabancı ülkelerde reklam şirketlerinin uygulamaya konulması vb. buna bir örnek olabilir. Azerbaycan'da turizm gelişiminin hızlandırılmasını sağlamak için:

- Hazar Denizi şeridi başta olmak üzere eğlence turizminin geliştirilmesine daha fazla önem verilmeli, çağın gereklerine uygun ve her bütçeye uygun altyapı yapılmalı, deniz suyu ve plajlar atıklardan arındırılmalıdır.
- Bütçe turizminin gelişmesi için ciddi adımlar atılmalı, dört yıldızlı, üç yıldızlı otel ve pansiyonların sayısı artırılmalıdır.
- Bölgelerdeki doğal ve tarihi kaynaklar daha verimli kullanılarak turizm potansiyeli doğru değerlendirilmelidir.
- Çamur volkanları, Naftalan petrolü, Nahçıvan'daki tuz mağaraları ve Azerbaycan'a ait diğer nadir kaynakların turizm potansiyelinin değerlendirilmesi ve başarılı bir tanıtım politikasının yürütülmesi öncelikli yönler arasında olmalıdır.
- Tarihi-mimari eserlerin restorasyonu ve yeniden inşası hızlandırılmalıdır.

- Hizmet sektöründe fiyatlar objektif olarak düzenlenmeli ve kaliteyi artırıcı adımlar atılmalıdır.
- Azerbaycan mutfağının gücü turizm alanında daha iyi kullanılmalı, milli mutfak örneklerinin hazırlandığı restoran ve lokantaların sayısı artırılmalı, kalitesi iyileştirilmelidir.
- Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ülke dışında daha iyi hale getirilmeli ve sürekli öne çıkarılmalıdır.
- Direkt ve daha ekonomik uçuşların açılması yönünde girişimlerde bulunulmalıdır.
- Gürcistan'ın turizm politikası yakından takip edilmeli, tecrübesinden yararlanılmalı, rekabetin sürdürülebilirliği için gerekli dersler çıkarılmalıdır.
- Uluslararası alanda ortak faaliyetlerin yürütülebilmesi için yakın işbirliği sağlanmalıdır.

Sonuç

Turizmin ekonomik fayda sağlayan sektör olmasına rağmen bir ülkenin olumlu imajının oluşturulmasında fevkalade etkiye sahip olduğundan kamu diplomasisi aracı bağlamında yumşak güç olarak ta kabul görmektedir. Bir devlete yönelik algının değiştirilmesi için insanların düşüncelerinin, kalplerinin kazanılması, yeri geldiğinde kaba kuvvetten daha etkili olabilmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde ele alındığında devlet çapında organize edilen çeşitli spor ve kültür etkinliklerinin, medeniyetlerarası diyalog forumlarının, global yarışmaların ülke imajını üst düzeye taşıdığı görülmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Batılı birçok insan Azerbaycan'ın nerede yerleştiğini dahi bilmezken, bu organizasyonlar sonucu ülkeyi ziyaret eden turistler arasında yer almışlardır. Nitekim bu çalışmalar turizmin gelişimine katkı sağlamakta, gelişmiş turizm ülkenin imajını bir üst düzeye taşımakta, ...bu döngü katlanarak devam etmektedir.

Gerek rekreasyon kaynakları, gerekse tarihi ve kültürel değerleri açısından Güney Kafkasya dünya çapında turizm potansiyeli yüksek olan bölgelerdendir. Nitekim bağımsızlığını yeniden kazanmış bölge devletleri Azerbaycan ve Gürcistan bu sektörün kalkındırılmasını ilgili strateji ve politikalarla hedeflemiş, yer yer amaçlarına da ulaşmışlardır.

Rekreasyon kaynaklarının yanı sıra Azerbaycan'ın zengin tarihi ve kültürel mirası da onu turizm potansiyeli yüksek olan ülkelerden biri haline getirmiştir. Arkeolojik, dini ve sivil yapıları, peyzaj mimarlığı anıtları, sosyo-kültürel tesisleri, halk el sanatları, müziği, mutfacı, geleneksel kutlamaları ülkenin turistik değerini artırmaktadır.

I Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesi sonucunda bir takım devlet tesislerinin, işletmelerinin yanı sıra turizm altyapısı da gasp edilmiş, ormanlık alanların büyük bir kısmının bulunduğu Karabağ ve çevre illerinde adeta ağaç katliamı yaşanmış, 1 milyonu aşkın insan ülkenin çeşitli bölgelerine göç etmiş, ağırlıklı olarak sanatoryumlara, otellere, turistik tesislere, kamp alanlarına, okul ve anaokulu binalarına ve yurtlara yerleşmek

mecburiyetinde kalmışlardı. Dolayısıyla ülkenin birçok sanatoryumu, oteli, konaklama tesisi hizmet veremez hale gelmiş, turizm sektörü çökmüştü. Ekonomik çöküş de turizm sektörüne darbe vuran sebeplerdendi.

1990'ların ortalarından itibaren ülkedeki sosyo-politik durumun istikrara kavuşması turizm sektörünün gelişiminin yolunu açmıştır. Turizmin sürdürülebilir kalkınmasını sağlama amacı ülkede yüksek mevzuat düzenlemeleri, gerekli altyapı ve üstyapı çalışmaları yapılmış, global ve bölgesel etkinlikler düzenlenmiştir.

Kafkasya bölgesinde turizm sektörünün en iyi geliştiği ülke Gürcistan'dır. Ülkenin Karadeniz kıyısında yerleşmesi, sağlık turizminin geliştirilmesi, daha yeşil coğrafyaya sahip olmasının yanı sıra, türk ve müslüman nüfusa sahip Azerbaycan'a yönelik ayrılıkçı tutumun aksine, Sovyet Devleti'nin hristiyan devletlerinin gelişimine daha fazla olanak tanınması da daha SSCB döneminde Gürcistan'da turizmin gelişimine ve güçlü altyapının oluşturulmasına katkı sağlamıştı. Yeniden bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda gerek ülkenin çeşitli bölgelerindeki ayrılıkçı eylemler ve çatışmalar, gerekse postsovyet ülkelerinin hepsinde olduğu gibi yaşanan ekonomik çöküş turizmi felç etmişti. Doğal kaynaklar bakımından fakir ülke sayılan Gürcistan iki "ulusal serveti"ni başarıyla kullanarak ekonomisini ayağa kaldırmayı başarmıştır. Bunlardan biri jeostratejik konumunu kullanarak transit ülkeye, ikincisi, rekreasyon kaynakları ve kültür zenginliklerini kullanarak turizm ülkesine dönüşmesidir.

Yapılan araştırmalar sonucunda Azerbaycan ile Gürcistan arasında turizm işbirliğinde olumlu bir dinamiğin bulunduğunu, her iki devletin son yıllarda yaptığı çalışmalar ve atılan adımların Azerbaycan'da ve Gürcistan'da turizmin gelişmesine ivme kazandırdığını, bunun yanı sıra turizm alanında işbirliğinin güçlendirilmesine katkı sağladığını söylemek mümkündür. İlişkilerin güçlenmesi her geçen yıl daha net hissedilmektedir. Pandemi sonrası dönemde turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi ve yeni yönelimlerin belirlenmesi, salgının ekonomi üzerindeki yıkıcı sonuçlarının ortadan kaldırılmasında oldukça faydalı olabilir. Mevcut fırsat ve potansiyelin etkin kullanılmasıyla planlanan projeler ve öngörülen çalışmalar gerçekleştirildiği takdirde önümüzdeki yıllarda Azerbaycan bölgenin lider turizm bölgesi haline gelebilir ve diğer ülkelerle, özellikle Gürcistan'la ilişkileri daha da güçlendirerek ekonomik açıdan karşılıklı önemli faydalar elde edebilir.

Kaynakça

- Akbaş, Z. & Tuna, H. (2016). Yumuşak Güç Olgusu ve Turizm İlişkisi: Medikal Turizm Kapsamında Ortadoğu'dan Gelen Turistler Üzerine Bir Değerlendirme. *Birey ve toplum*, 6(12), 73-106.
- Azərbaycan ilə Gürcüstan turizm sahəsində əməkdaşlıq edəcək (2019). Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_ile_Gurcistan_turizm_sahesinde_emekda_sliq_edecek-1338484
- Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016). Azərbaycan Respublikası Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi https://mida.gov.az/documents/Turizm_sənayesinin_inkişafına_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası <https://e-qanun.az/framework/897>
- Azərbaycan Turizm Bürosu Tbilisidə "Azerbaijan.Travel" qonaq mərkəzini açıb (2019). Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. <https://tourism.gov.az/news/azerbaycan-turizm-burosu-tbiliside-azerbaijan-travel-qonaq-merkezini-achib>
- Bağirova, İ., Həmidova, Ş. & Əliyeva, S. (2013). Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr-XXI əsrin əvvəlləri). Şərq-Qərb
- Birjakov, Z. (2007). Vvedenie v turizm. SPb «Издательский дом Qerda»
- Cavid (2020). İşğal altındakı tarix-mədəniyyət abidələrimizlə bağlı proqram hazırlanır. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2020/yanvar/694996.htm>
- Çallı, D. (2015). Turizm yazınında teorik çərçəvede yaşanan tartışmalar ve turizmoloji üzerine nitel bir değerlendirme. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/304931>
- İllik turizm statistikasını (2021). Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi https://tourism.gov.az/uploads/documents/2022_statistika/%C4%B0llik_turizm_statistikas%C4%B1_2021.pdf
- İllik turizm statistikasını (2022). Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi https://tourism.gov.az/uploads/documents/%C4%B0llik_turizm_statistikas%C4%B1_-_2022.pdf
- Əskərova, M. & Abdullayev E. (2018). Siyasi və iqtisadi coğrafiya. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
- Əzizova, R. (2021) Dövlət müstəqilliyi uğrunda xalq hərəkatının başlanması Tarix, *İnsan və cəmiyyət*, 1(31), s.42-53
- Georgian tourism in figures (2013). Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/wp-content/uploads/2015/01/GEORGIAN-TOURISM-IN-FIGURES-2013-Strucrure-Industry-Data.pdf>
- Georgian tourism in figures (2014). Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/wp-content/uploads/2014/08/eng-4print10.pdf>
- Georgian tourism in figures (2015). Georgian National Tourism Administration <http://gnta.ge/wp-content/uploads/2016/06/2015-eng..pdf>
- Georgian tourism in figures (2016). Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/wp-content/uploads/2016/08/ENG-2016.pdf>
- Georgian tourism in figures (2017). Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/publication/georgian-tourism-in-figures-2017/>
- Georgian tourism in figures (2018). Georgian National Tourism Administration <https://gnta.ge/wp-content/uploads/2019/06/2018-ENG.pdf>
- Georgian tourism in figures (2019). Georgian National Tourism Administration https://gnta.ge/wp-content/uploads/2021/12/2019_ENG_PRINT.pdf
- Güleryüz, U. (2021). Türkiyede turizmin tarihsel gelişimi <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/61853.pd>
- Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri genişlənilir (2015). Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi

- https://azertag.az/xeber/Gurcistan_ile_Azerbaycan_arasinda_turizm_sahesinde_emekdasliq_elaqeleri_genislenir-882324
- Hüseynov, İ. & Əfəndiyeva, N. (2007). Turizmin əsasları. «Mars-Print» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi
- Hüseynova H. (2021). Azərbaycan sahilli meşə bitki tipinin təsnifatı Pedaqoji Universitetin xəbərləri Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası
- Qasımlı, M., Kəlbizadə, E., Musayeva, G. & Həbibbəyli, S. (2023). Heydər Əliyev və Qafqaz problemləri Aspoliqraf
- Koday, S., Koday, Z. & Karakuzulu, Z. (2007) Gürcistan'da Batum-Poti arasında coğrafi gözlemlər. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.19-38
- Müstəqil Azərbaycan: Turizm republic.preslib.az http://republic.preslib.az/az_c7-5.html
- Müşfiq, Ş. (2018). İşğal zülmətindəki muzeylərimiz və abidələrimiz. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/iyun/597682.htm>
- Nye, J. S. (2005). *Dünya siyasetinde basarinin yolu: Yumusak guc*. Elips Kitap.
- Second Regional Development Project Additional Financing- The World Bank <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P157465>
- Shiriyev, Z. & Kakachia, K. (2013). Azerbaijani – Georgian relations. Center for the Strategic Studies.
- Soltanova, H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, AzTU
- Statistik hesabatlar (2021). Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi. <https://tourism.gov.az/page/statistics>
- Tanlı, G. (2015). Batumda turizmin gelişimi ve bölge gelişimine katkısı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16 (1), s. 91-107.
- Third Regional Development Project - The World Bank - <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P150696>
- Tourism statistics, Inbound tourism. (2021). National Statistic Office of Georgia. <https://www.geostat.ge/en/modules/categories/102/inbound-tourism>
- Turizm. Azərbaycana gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkələr üzrə payı (2020) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
- Zekai Bayer ,M. (1992). *Turizme Giriş*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları.